

Når terskelen til velferdsstaten blir for høy

Arbeidsledige polske migranternes erfaringer

When the Threshold of the Welfare State is Too High

Experiences of Unemployed Polish Migrants

Katrine Mayora Synnes

stipendiat, institutt for sosiologi og sosialt arbeid, Universitetet i Agder

Katrine.m.synnes@uia.no

Sammendrag

I denne artikkelen identifiserer jeg tre former for utfordringer som kan hindre at migranter kommer i kontakt med Nav, slik at de kan få vurdert og realisert eventuelle rettigheter til velferdsytelser. Jeg bygger på analyser av intervjuer med arbeidsledige polske migranter som tidligere har hatt ordinært arbeid i Norge, men som ikke mottar noen velferdsytelser. Den første formen for utfordringer er knyttet til deres posisjon i et ustabil og uforutsigbart arbeidsmarked. Den andre handler om deres svake byråkratiske kompetanse og hvordan slik kompetanse er en forutsetning for vellykket samhandling med Nav. Den tredje typen utfordring som jeg har identifisert, er migrantenes opplevelser av ydmykelse i møte med Nav. Disse ulike formene for utfordringer fører til at terskelen til Nav oppleves som høy og hindrer dem i å få tilgang til velferdsytelser de kunne hatt rett på.

Nøkkelord

tilgjengelighetsteori, brukerperspektiv, digitalisering, Nav, polske migranter, velferdsytelser

Abstract

In this article, I identify three types of challenge that may prevent migrants from gaining contact with Nav (The Norwegian Labour and Welfare Administration) in such a way that their rights to welfare benefits can be assessed and realised. I build on analyses of interviews with unemployed Polish migrants who have been in regular employment in Norway but who nevertheless do not receive welfare benefits from Nav. The first type of challenge relates to their position in an unstable and unpredictable labour market. The second concerns the group's weak bureaucratic competence and how such competence is perceived as a prerequisite for successful interaction with Nav. The third type of challenge that I have identified is the migrants' experiences of humiliation in their encounters with Nav. As a consequence of these challenges, which are mutually reinforcing, the threshold for Nav is perceived as high, and the migrants may not be able to realise their rights to public welfare benefits.

Keywords

theory of access, user perspective, digitisation, Polish migrants, welfare benefits, underuse of welfare

Innledning

Det norske samfunnet er preget av en generøs velferdsstat og et gjennomorganisert arbeidsliv. Begge deler har imidlertid blitt utfordret av avtalen om fri bevegelse av arbeidskraft innenfor EØS-området. De juridiske rammene for EØS-migranternes sosiale rettigheter, samt deltakelse i et ustabilt og uforutsigbart arbeidsmarked, bidrar til at grensene for hvem som regnes som rettighetshavere av offentlige velferdsgoder, fremstår langt mindre tydelig i dag sammenliknet med tidligere. Denne artikkelen tar utgangspunkt i erfaringene til en gruppe som ofte befinner seg i periferien av både norsk arbeidsliv og velferdsstat, nemlig arbeidsledige polske migranter. De som har blitt intervjuet i forbindelse med denne studien, har tidligere arbeidet i Norge over lengre tid, men er nå arbeidsledige og uten offentlige velferdsytelser. I denne artikkelen utforsker jeg hva som har hindret deres tilgang til velferdsytelser i Norge. Jeg fokuserer på samhandlingen med Nav og forhold som kan påvirke denne.

Få år etter at Polen ble medlem av EU i 2004, gikk polske borgere fra å være en marginal del av den norske befolkningen til å bli den største migrantgruppen i Norge (Friberg, 2016). I dag er over 100 000 polske borgere registrert som bosatt i Norge, og de fleste av disse har kommet for å arbeide (IMDi, 2020). En stor andel ser ut til å ha etablert seg i Norge og klarer seg godt på arbeidsmarkedet (Friberg, 2016). Flere frivillige organisasjoner har likevel rapportert om en økende andel polske migranter som oppsøker dem, og som trenger juridisk bistand eller hjelp til å dekke grunnleggende behov (Caritas Norge, 2018; Kirkens Bymisjon, 2016; Stiftelsen Robin Hood Huset, 2019).

Som mange andre polske migranter i Norge har forskningsdeltakerne i denne studien hatt en relativt løs tilknytning til arbeidslivet før de ble arbeidsledige. Dette kan gi en usikker rettighetssituasjon når det kommer til offentlige velferdsytelser. På bakgrunn av det de forteller, virker det likevel som om de tidligere har hatt rett til slike ytelser. Det at de ikke har klart å søke om velferdsytelser på riktig måte og på riktig tidspunkt, har ført til at de har mistet denne retten, og dermed gått glipp av *velferdsmuligheter* (Amelina, 2020).

Retten til en offentlig ytelse gir nemlig ikke uten videre tilgang til denne. Potensielle mottakere av velferdsytelser må også fremme sin sak, og det må gjøres i henhold til gjeldende regler og rutiner og på en slik måte at de anses som rettighetshavere. Ved å bruke tilgjengelighetsteorien (Bleiklie et al., 1997) som analytisk ramme belyser jeg i denne artikkelen forhold som hindrer at dette skjer.

Jeg utforsker med andre ord et eventuelt *underforbruk* av offentlige ytelser. Dette er et tema som i liten grad har fått oppmerksomhet i Norge. Underforbruk av velferdsytelser medfører økte forskjeller i samfunnet og hindrer at velferdsordninger fungerer etter hensikten (Hoven, 1982; Jessen, 2010; Lundberg & Syltevik, 2013). Som jeg skal vise i denne artikkelen, bidrar det også til marginalisering i form av utnyttelse og sosial dumping.

Polske migranternes tilknytning til det norske arbeidsmarkedet

Da Polen ble medlem av EU i 2004, rekrutterte mange norske bedrifter arbeidstakere herfra. Polske arbeidere representerte en fleksibel og sårt tiltrengt arbeidskraft i en periode med sterk økonomisk vekst. Med denne migrasjonsstrømmen økte også bruken av innleid arbeidskraft og underleverandører kraftig i norsk industri og byggenæring (Friberg, 2016).

De fleste østeuropeiske migranter i Norge arbeider innenfor bygg og anlegg. Deres arbeidssituasjon er preget av midlertidige stillinger, relativt lav lønn og stor fysisk belastning (Friberg et al., 2014). De befinner seg dermed i arbeidslivets lavere sjikt, og mye tyder på at de har begrenset mulighet for avansement, selv etter flere års botid i Norge (Friberg, 2016).

Siden de fleste polske migranter i Norge arbeider i konjunkturutsatte bransjer og ofte har

en løs tilknytning til arbeidslivet, er de særlig utsatt for arbeidsledighet. Den utsatte posisjonen i arbeidsmarkedet gjør dem også sårbare for uregistrert arbeid¹ og sosial dumping. Ifølge en rapport utgitt i 2021, svarte 12 prosent av de polske respondentene at de ikke betaler skatt, hverken til Norge eller Polen (Ødegård & Andersen, 2021). En kvalitativ studie om polske migranters strategier i nedgangstider tyder på at mange veksler mellom å utføre registrert og uregistrert arbeid, og at uregistrert arbeid først og fremst er en strategi når alternativet er lediggang (Valenta, 2009).

Det har vært knyttet betydelig bekymring til konsekvensene av lavtlønnskurransen som østeuropeisk arbeidsmigrasjon har medført i Norge, og flere tiltak er iverksatt for å motvirke sosial dumping. Det viktigste har vært allmenngjøringen av tariffavtaler, som etter 2004 gradvis har blitt innført i flere bransjer med store innslag av østeuropeiske ansatte. Med dette har det blitt etablert et lønngulv som skal omfatte alle. Østeuropeiske arbeidsmigranters lønn ligger i langt større grad rundt minstesatsene enn hva som gjelder den øvrige befolkningen (Friberg, 2016).

Flere nye undersøkelser viser enkelte tegn til en forbedret arbeidssituasjon for store deler av den polske befolkningen i Norge. En undersøkelse blant norske bedrifter fra 2017 viste at polske arbeidere i stadig større grad inngår i bedrifters ordinære virksomhet, selv om mange arbeidsgivere svarte at de fortsatt benytter polske arbeidere som fleksibel arbeidskraft (Andersen & Ødegård, 2017). I en annen undersøkelse der 500 bosatte polske migranter deltok, kom det frem at 80 prosent av disse har fast arbeid i Norge. I denne undersøkelsen svarte 9 av 10 av de polske respondentene at de alltid har mottatt avtalt lønn for arbeidet² (Ødegård & Andersen, 2021).

I motsetning til de fleste innvandrere fra land utenfor EØS-området får ikke tilreisende EØS-borgere tilbud om gratis opplæring i norsk og samfunnskunnskap (IMDi, 2021). Denne opplæringen anses ikke som et offentlig ansvar fordi deres opphold i Norge er basert på en tilknytning til arbeidsmarkedet (NOU 2011: 7).

EØS-borgeres rett til offentlige velferdsytelser i Norge

EØS-borgere har på mange måter en særskilt privilegert status, siden de fritt kan bevege seg over landegrensene innenfor EU/EØS-området, og ta seg arbeid og bosette seg der de selv ønsker. Det er imidlertid enkelte begrensninger for deres rett til nasjonale velferdsytelser. For å regnes som medlemmer av den norske folketrygden, og dermed ha rett til offentlige velferdsytelser, må EØS-borgere kunne dokumentere at de har et gyldig oppholdsgrunnlag i Norge. De kan ha et gyldig oppholdsgrunnlag blant annet dersom de er i registrert arbeid eller er i nær familie med en EØS-borger i Norge. For EØS-borgere som har hatt et oppholdsgrunnlag i Norge i minst fem år sammenhengende, inntreer *varig* oppholdsrett (Arbeids- og velferdsdirektoratet, 2018).

Norske velferdsytelser skiller mellom ytelser etter folketrygdloven og ytelser etter sosialtjenesteloven. Ytelsene etter folketrygdloven som er relevante i denne artikkelen, er først og fremst dagpenger og sykepenger. Disse beregnes på bakgrunn av tidligere inntekt, og EØS-borgere beholder sin oppholdsrett i Norge dersom de mottar slike ytelser. For dagpenger skal

-
1. Uregistrert arbeid brukes denne sammenheng om arbeid som er unndratt skatter og avgifter, og er dermed synonymt med *svart arbeid*.
 2. Funnet kan imidlertid være preget av uttakskriterier for studien, som blant annet innebar at respondentene hadde registrert inntekt i 2018. Det var også betydelig frafall i studien, og dette var størst blant de som hadde hatt lav inntekt.

søknad sendes én uke før siste arbeidsdag, og søkeren må i tillegg registrere seg som arbeidsledig (Nav, 2021b). Søknad om sykepenger skal sendes umiddelbart etter at lege er oppsøkt (Nav, 2021a).

Sosialhjelp, som ytes etter sosialtjenesteloven, er i større grad en skjønnsmessig og behovsbasert ytelse. Ved søknad om sosialhjelp må Nav-ansatte vurdere EØS-borgerens oppholdsgrunnlag i Norge. Disse vurderingene kan være komplekse, blant annet fordi arbeidstakerbegrepet skal tolkes vidt. Mange arbeidsledige kan dermed beholde denne statusen, blant annet dersom tidligere arbeidsforhold har vært sammenhengende og de har arbeidet i Norge i over et år (Arbeids- og velferdsdirektoratet, 2018). For sosialhjelp er det i tillegg et krav at søkeren har *fast bopel* i Norge, noe som innebærer å vise tilknytning til landet (Arbeids- og velferdsetaten, 2012). En kvalitativ studie der ansatte ved ulike lokale Nav-kontor ble intervjuet, viser at det ble etablert en restriktiv praksis der for eksempel dårlige norskkunnskaper og ustabil bosituasjon ble ansett som tegn på en manglende tilknytning (Synnes, 2021).

Denne artikkelen begrenser seg til å handle om utfordringer som kan hindre at polske migranter leverer søknad om velferdsytelser. Hvorvidt de fyller vilkårene for slike ytelser, vil jeg ikke vurdere inngående. Det er likevel relevant å bemerke at forskningsdeltakerne i denne artikkelen har stått i en situasjon der de *kan* ha hatt rett til velferdsytelser, siden de har arbeidet i Norge over lengre tid. Uavhengig av om de fyller vilkårene, har de rett til informasjon og veiledning, slik at de kan levere en søknad, og få denne vurdert (Arbeids- og velferdsforvaltningsloven, 2006, § 15).

Teoretisk ramme: tilgjengelighet og terskelutfordringer

I denne artikkelen bruker jeg tilgjengelighetsteorien, slik den er beskrevet av Bleiklie et al. (1997), som teoretisk ramme. Teorien har som mål å belyse hvordan organiseringen av forholdet mellom (potensielle) brukere og velferdsforvaltningen har sammenheng med fordelingen av velferdsgoder. En sentral antakelse i tilgjengelighetsteorien, er at de gruppene i samfunnet som har størst behov for velferdsgoder, også er de som har størst utfordringer med å få tilgang til slike goder. Dette fører til et underforbruk av velferdsytelser blant enkelte grupper (Bleiklie et al., 1997; Hoven, 1982).

I henhold til tilgjengelighetsteorien er den ideelle modellen for velferdsforvaltningen en enkel struktur, der reglene er utvetydige, allment kjente og stabile over tid. Med en slik modell vil det være samsvar mellom forventninger og den faktiske fordelingen av goder (Bleiklie et al., 1997).

Tilgjengelighetsteorien beskriver velferdsforvaltningen som et system bestående av tre deler, og disse kalles *terskel*, *kø* og *skranke*. Ulike regler styrer tilgangen til de forskjellige delene, og ulike utfordringer kan oppstå i møte med disse. *Kø* og *skranke* er de delene av systemet som potensielle brukere møter *etter* at en søknad er levert, og som omhandler prioritering av saker og samhandling som skjer i forbindelse med at utfallet av saker bestemmes. I denne artikkelen skal jeg imidlertid fokusere på *terskelen*, som er den delen av systemet som potensielle brukere møter *før* en søknad eventuelt leveres. For å overkomme terskelen til velferdsforvaltningen må potensielle brukere først erkjenne sine behov og ha kunnskap om hvilke rettigheter de har. De må i tillegg oppnå kontakt med forvaltningen og klare å presentere sin sak slik at de blir ansett som berettiget. Utfordringer som kan hindre dette, vil jeg i denne artikkelen kalle *terskelutfordringer* (Bleiklie et al., 1997).

I samhandlingen mellom potensielle brukere og forvaltningen er makten ujevnt fordelt. Om en person skal klare å overkomme terskelen, og deres situasjon skal bli til en «sak» i

velferdsforvaltningens system, må personens situasjon og problemer forenkles og tilpasses forvaltningens kategorier, regler og rutiner. Forvaltningen kan ikke forholde seg til «et helt menneske», og personen må dermed tilpasse seg for å overkomme terskelen. Slik konstrueres den institusjonelle identiteten på forvaltningens vilkår (Järvinen & Mik-Meyer, 2003).

Det å bli kategorisert og tilskrevet en spesifikk institusjonell identitet, kan oppleves som ydmykende for de som oppsøker velferdsforvaltningen. Ydmykelse handler om å oppleve seg degradert og redusert i andres øyne og å ikke føle seg anerkjent og vurdert som likeverdig (Friberg & Elgvin, 2016). Flere studier peker på at migranter kan være særlig utsatt for slike ydmykelser. Dette kan ha sammenheng med migrantenes kunnskap om offentlige systemer og egne rettigheter og deres norskferdigheter. Det kan imidlertid også handle om at de er særlig utsatt for kategoriseringsprosesser og diskriminering (Fangen, 2006; Magnusen, 2020a).

Arbeidsledighet og fattigdom fører ofte med seg en følelse av skam (Gubrium & Lødemel, 2015; Schweyher et al., 2019), noe som ser ut til å gjelde menn i særlig stor grad (Magnussen, 2020b; Wadel, 1973). En av de vanligste strategiene for å håndtere følelsen av skam er å trekke seg vekk fra sosiale sammenhenger for å unngå nye ydmykelser (Chase & Bantebya-Kyomuhendo, 2014). På den måten kan ydmykelse og skam bidra til å høyne terskelen til velferdsforvaltningen.

Tilgjengelighetsteorien retter oppmerksomheten mot et slags usynlig «arbeid» som sjelden får oppmerksomhet, nemlig det å oppnå kontakt og samhandle med velferdsforvaltningen. Hvilke hindringer potensielle brukere må overkomme, og i hvilken grad disse påvirker fordelingen av velferdsytelser, vil variere mellom ulike brukergrupper og ulike forvaltningssystem. Det vil også preges av hvordan samhandlingen er organisert og fungerer. Derfor tilbyr dette teoretiske perspektivet først og fremst begreper som må fylles med innhold på bakgrunn av empiriske studier. Med utgangspunkt i tilgjengelighetsteorien identifiserer og utforsker jeg i denne artikkelen de ulike hindringene som de polske forskningsdeltakerne har møtt når de har forsøkt å kontakte Nav og søke om velferdsytelser.

Datagrunnlag og metode

Det empiriske grunnlaget for artikkelen er elleve individuelle intervjuer med arbeidsledige polske migranter, som ble gjennomført mellom april og august 2019. Alle intervjuene ble transkribert og anonymisert i etterkant. På bakgrunn av deres tidligere arbeidssituasjon og tilgang på velferdsytelser har jeg kategorisert forskningsdeltakerne på følgende måte:

1. De som verken har arbeidet registrert i Norge eller vært i kontakt med Nav.
2. De som har arbeidet registrert i Norge tidligere, men nå er arbeidsledige og uten tilgang til velferdsytelser.
3. De som har arbeidet registrert i Norge tidligere, og mottar velferdsytelser fra Nav, eller tidligere har gjort det.

I denne artikkelen fokuserer jeg på de som er i kategori nummer to. Det vil si at de har arbeidet registrert i Norge tidligere, men på intervjudispunktet stod uten både arbeid og ytelser fra Nav. Seks av de som ble intervjuet, er i denne kategorien.

Forskningsdeltakerne ble rekruttert på ulike møteplasser for migranter, som ble arrangert av frivillige organisasjoner i Oslo. Intervjuene ble gjennomført i lokalene til disse organisasjonene. Det ble brukt tolk i alle intervjuene med unntak av ett.

Alle forskningsdeltakerne til denne artikkelen er menn, og ingen hadde ektefelle eller

barn, verken i Norge eller i Polen. Både alder og botid varierte, slik det fremkommer av oversikten under. To av dem fortalte at de var helt uten bosted, og vekslet mellom å overnatte utendørs, på overnattingsplasser drevet av frivillige organisasjoner, eller andre steder. Én ønsket ikke å fortelle om bosituasjonen, og de resterende bodde sammen med andre østeuropeere. Samtlige benyttet seg av ulike tilbud som frivillige aktører organiserte, og flere av dem pantet i tillegg tomflasker for å dekke utgifter. De fleste anså den vanskelige økonomiske situasjonen som midlertidig i påvente av nye arbeidsmuligheter. Forskningsdeltakerne hadde vært mer eller mindre arbeidsledige i flere måneder på intervjudispunktet. Tre av dem hadde dårlig helse eller skader som de anså som direkte årsak til at de ikke var i arbeid. For to av disse var dette antatt å være en langvarig eller permanent situasjon. Også disse var imidlertid på utkikk etter arbeid som de kunne gjennomføre på tross av helseutfordringene.

Navn ³	Alder	Formell kompetanse	Botid i Norge	Språkkunnskap	Bosituasjon
Antoni	35 år	Rørlegger	4 år	Verken norsk eller engelsk	Uten bolig
Lukasz	75 år	Ingen	16 år	Verken norsk eller engelsk	Deler bolig med andre arbeidsmigranter
Mikolaj	41 år	Ingen	6 år	Verken engelsk eller norsk	Uten bolig
Jakub	56 år	Ingen	2 år	Verken engelsk eller norsk	Deler bolig med andre arbeidsmigranter
Filip	56 år	Snekker	12 år	Litt norsk, ikke engelsk	Ønsker ikke å uttale seg
Pawel	41 år	Helsefagarbeider	2 år	Behersker norsk og engelsk	Deler bolig med andre arbeidsmigranter

Intervjuene var i stor grad basert på åpne spørsmål. Ofte fikk jeg korte og upresise svar, særlig når spørsmålene kunne oppfattes som å berøre sensitive temaer. Opplevelsen av at enkelte temaer var sensitive, kan ha blitt forsterket av at det var tolk til stede. Dette gjaldt for eksempel spørsmål om uregistrert arbeid og økonomisk situasjon. For å få dem til å utdype og konkretisere stilte jeg oppfølgende spørsmål. Jeg forsøkte å få dem til å fortelle, samtidig som jeg la vekt på at deres integritet og egne grenser skulle respekteres (Kvale & Brinkmann, 2015). Disse, og andre etiske vurderinger, er særlig viktige i møte med mennesker i sårbare livssituasjoner. Jeg har sikret at samtykke var informert og frivillig, ved at informasjon om deltakelse i prosjektet ble presentert på deres eget morsmål, både skriftlig og muntlig.

I tillegg til disse intervjuene gjennomførte jeg også en samtale med en polskspråklig sosialarbeider, som arbeider i en av organisasjonene der jeg rekrutterte forskningsdeltakere. Hun ble intervjuet i etterkant av de andre, og denne samtalen dreide seg i stor grad om å få avklart spørsmål om ulike registrerings- og søknadsprosedyrer for de polske migrantene. Hun fungerer dermed som nøkkelinformant.

Jeg har ikke detaljert informasjon om forskningsdeltakernes tidligere arbeidsforhold og deres kontakt med Nav. I de fleste tilfellene hadde de heller ikke selv fullstendig oversikt over dette. Deres erfaringer på det norske arbeidsmarkedet var preget av mange korte arbeidsforhold, og de kunne ikke alltid svare på hvorvidt alle arbeidsforholdene var registrert. Jeg kan derfor ikke med sikkerhet vite om de har hatt rett på velferdsytelser, og hvilke ytelser det eventuelt var snakk om. Flere av dem hadde også vanskelig for å skille mellom Nav og andre etater, og det var derfor utfordrende å få en tydelig oversikt over samhandlingen.

3. Alle navn i artikkelen er fiktive

Analyse

I denne delen presenterer jeg analyser på bakgrunn av fortellingene til de arbeidsledige polske migrantene med fokus på hva som har hindret at de får vurdert og realisert eventuelle rettigheter til velferdsytelser. Jeg identifiserer tre ulike terskelutfordringer. Den første er knyttet til arbeidsmarkedet og hvordan det påvirker deres handlingsrom og manøvrering. Den andre handler om den byråkratiske kompetansen som forutsettes for vellykket samhandling med Nav. Den tredje handler om hvordan møtene med Nav erfares som ydmykende, noe som fører til at de ønsker å unngå slik kontakt.

Manøvrering i et ustabil og uforutsigbart arbeidsmarked

Alle forskningsdeltakerne forteller at de har hatt flere arbeidsforhold i Norge, og som regel har de raskt funnet nytt arbeid når en kontrakt tar slutt. Siden de sjelden er ledige lenge, er det en tendens til at de i slike perioder lever på oppsparte midler eller på annet vis klarer seg uten offentlige velferdsytelser. Enkelte av dem forteller også at de har arbeidet uregistrert i slike perioder. Dette gjelder blant annet Antoni, som på intervjudispunktet hadde bodd i Norge i fire år. Han har først og fremst arbeidet registrert som rørlegger, men forteller at han i korte perioder uten arbeidskontrakt har påtatt seg uregistrerte male- og flytteprosjekter. Antonis utfordringer oppstod for alvor da han skadet ryggen mens han arbeidet uregistrert. Det skjedde seks måneder før intervjuet ble gjennomført, og siden da har Antoni vært helt uten arbeid og inntekt. De siste månedene har han også vært uten bosted. Fortsatt har han store smerter, noe som hindrer ham i å arbeide. Siden Antoni ikke søkte om dagpenger umiddelbart da han stod uten registrert arbeid, men i stedet arbeidet uregistrert, har han sannsynligvis ikke lenger rett på dette. Han har imidlertid heller ikke rett på sykepenger nå som han er skadet, siden han var i et uregistrert arbeidsforhold da skaden inntraff.

Mens uregistrert arbeid for enkelte, slik som for Antoni, kun gjøres i korte perioder mellom ordinære arbeidsforhold, har andre hatt dette som sin primære inntektskilde over lengre tid. Også disse understreker imidlertid at de hadde et registrert arbeidsforhold da de først kom til Norge, men forteller at det har blitt vanskeligere å finne slikt arbeid de senere årene. Lukasz er 75 år og den eldste av forskningsdeltakerne. Han har opplevd en gradvis marginalisering på arbeidsmarkedet: «Etter at jeg ble syk begynte alt å komplisere seg... Det var for noen år siden, ti kanskje? Etter det var det vanskelig med jobb igjen», forteller han. Ofte har det ikke vært tydelig for ham selv om arbeidsforholdene var registrert eller ikke, men han forteller at det de siste årene sannsynligvis kun har dreid seg om uregistrert arbeid. Han klarer ikke å konkurrere om de ordinære jobbene, noe hans høye alder samt helseproblemer kan ha medvirket til. I tillegg mangler Lukasz formell kompetanse, og det har han til felles med Mikolaj. Også Mikolaj gir uttrykk for at han arbeidet mye uregistrert før han ble arbeidsledig. Han forteller også at han ikke har hatt og heller ikke ønsker kontakt med Nav, noe som synes å være preget av en frykt for mulige straffereaksjoner på bakgrunn av uregistrert arbeid.

Andre forskningsdeltakere forteller imidlertid at de bevisst har unngått uregistrert arbeid, og i stedet oppsøkte Nav da de stod uten arbeid. Dette gjelder for eksempel Filip, som i sine tolv år i Norge først og fremst har arbeidet gjennom bemanningsbyrå. Han forteller at han tidligere hadde mange arbeidsoppdrag, men at de stadig ble færre, og ofte var det kun deltidarbeid. Da han en stund før intervjuet stod helt uten videre oppdrag, oppsøkte han Nav. Der fikk han vite at han akkurat ikke nådde opp til inntektskravet for dagpenger. Han hadde imidlertid ikke vært klar over at han tidligere, i kortere perioder med ledighet eller i perioder med redusert arbeidsmengde, kunne ha søkt om dagpenger. I Filips tilfelle var det derfor

kombinasjonen av en ustabil arbeidssituasjon og manglende kunnskap om rettigheter som bidro til at han mistet retten til dagpenger.

Ustabiliteten og uforutsigbarheten i arbeidsmarkedet høyner dermed terskelen for å komme i en klientposisjon overfor Nav av flere grunner. Dette handler blant annet om at de polske migrantene ofte ikke har oversikt over hvor lenge de blir ledige, og at de derfor velger å avvente situasjonen, i stedet for å søke om ytelser umiddelbart. Enkelte utfører uregistrert arbeid i slike perioder. De beveger seg dermed inn og ut av det regulære arbeidsmarkedet, men har lite kunnskap om hvilke konsekvenser dette kan ha for dem. Deltakelse i uregistrerte arbeidsforhold kan føre til at de mister retten til ytelser etter folketrygdloven. I tillegg kan de unngå kontakt med Nav av frykt for mulige straffereaksjoner på grunn av tidligere uregistrert arbeid.

Byråkratisk kompetanse

Spesifikke kunnskaper og ferdigheter er fordelaktige å ha for å overkomme terskelen til det offentlige velferdssystemet (Bleiklie et al., 1997). Dette avhenger av forventningene og kravene som stilles i møte med forvaltningen, og kan kalles *byråkratisk kompetanse* (Jessen, 2010). De formene for byråkratisk kompetanse som jeg fokuserer på i denne artikkelen, er kunnskap om egne rettigheter og hvordan en som (potensiell) bruker skal gå frem for å kunne realisere disse, i tillegg til digitale ferdigheter.

Manglende kunnskap om egne rettigheter og det norske velferdssystemet er en grunnleggende utfordring for forskningsdeltakerne i denne studien. De vet i liten grad hvilke ytelser som kan være relevante for dem, eller hvordan de skal gå frem for å søke. Et eksempel på dette er Jakub, som en stund før intervjuet skadet armen sin etter arbeidstid. Hans arbeid gikk ut på å montere stillaser, og han hadde hatt flere kortvarige kontrakter gjennom samme firma. Han hadde en muntlig avtale med arbeidsgiveren om å fornye kontrakten, men rakk ikke å gjennomføre dette før han ble skadet. På intervjuutidspunktet står han derfor uten arbeidskontrakt. Her er et utdrag fra samtalen med Jakub:

Jakub: Nå har det gått en måned (siden jeg ble skadet), så nå burde jeg snart få noe penger fra Nav.

[...]

Meg: Søkte du om sykepenger fra Nav da du ble skadet?

Jakub: Nei, det var første gang jeg ble skadet i Norge, så dette er helt nytt for meg.

Meg: Har du vært i kontakt med Nav i etterkant, da?

Jakub: Nei, alt av dokumenter jeg får, leverer jeg til arbeidsplassen min. Det er vel de som skal ordne det, eller?

Meg: Vet du om de har søkt om sykepenger for deg?

Jakub: (tenkepause) Jeg har ikke anelse, egentlig.

[...]

Meg: Du har ikke fått noe brev fra Nav?

Jakub: Nei.

Meg: Har arbeidsgiveren sagt noe om søknad, og har du signert noe?

Jakub: Nei, jeg har ikke signert eller sett noe. Alt går gjennom arbeidsgiveren. De burde informere meg om slike ting, ikke sant?

På bakgrunn av det Jakub forteller, virker det som om han ikke har søkt om sykepenger, og at han feilaktig tror at det er arbeidsgiverens ansvar å gjøre dette. Han synes heller ikke å være klar over at det er et vilkår om gyldig arbeidskontrakt for å få innvilget sykepenger. Gjennom

samtalen med Jakub kommer det derfor frem at han mangler kunnskap både om vilkår for å motta sykepenger og om fremgangsmåten for å levere søknad om dette.

Som polsktalende sosialarbeider i en frivillig organisasjon hjelper Malgorzata polske migranter i kontakten med Nav. Hun forteller at utfordringene knyttet til manglende kunnskap om velferdssystemet i Norge forsterkes av lav digital kompetanse. Dette inntrykket bekreftes av fortellingene til forskningsdeltakerne i denne studien. Av de som har vært i kontakt med Nav, har samtlige møtt opp personlig ved Nav-kontor for å få informasjon og veiledning. De opplevde imidlertid å ikke få den hjelpen de trengte. Malgorzata forteller at migrantene hun hjelper, stadig oftere kun får snakke med en vakt, som henviser dem til Navs nettsider for informasjon og digitale søknadskjemaer.

Overgangen til digitale løsninger som beskrives av forskningsdeltakerne, er i tråd Navs kanalstrategi, som ble presentert i 2016 (Meld. St. 33 (2015–2016), 2016). Strategien innebærer at kommunikasjonen i større grad skal kanaliseres vekk fra Nav-kontorenes publikumsmottak til digitale løsninger og spesialiserte kontaktsentre. Liknende tendenser har funnet sted i en rekke etater og organisasjoner i Norge, noe som har ført til en diskusjon om digitalt utenforskap. Funnene i denne artikkelen stemmer overens med flere andre norske studier, som peker på at digitaliseringen har bidratt til å gjøre offentlige velferdstjenester mindre tilgjengelig for enkelte grupper (Andvig & Karlsson, 2021; Bønnhoff, 2019; Lundberg & Syltevik, 2017).

Denne studien viser tydelig at Nav kan oppfattes som et komplekst system å forholde seg til. Både kunnskap om rettigheter og søknadsprosedyrer, i tillegg til digitale ferdigheter, er til en viss grad forutsetninger for å komme i en klientposisjon. Den lave byråkratiske kompetansen til forskningsdeltakerne i denne artikkelen henger også sammen med deres språklige kompetanse, siden kun deler av informasjonen på Navs nettsider og de digitale plattformene er oversatt til polsk.

Ydmykende møter

Med unntak av to har alle forskningsdeltakerne vært i direkte kontakt med ansatte i Nav. Som tidligere nevnt foretrakk disse å møte opp personlig. Alle forteller at de opplevde kommunikasjonen som vanskelig, og det handler i stor grad om at de følte seg avvist og/eller mistenkeliggjort.

Kort tid etter at Filip fikk vite at han ikke oppfylte inntektskravet for dagpenger, gikk han tilbake til Nav-kontoret for å få hjelp til å søke om sosialhjelp. Han forteller at den Nav-ansatte han møtte der, tvilte på om han hadde bodd sammenhengende i Norge de siste årene, og om han dermed hadde et gyldig oppholdsgrunnlag. Årsaken var at han stod registrert som utmeldt i Folkeregisteret. Filip forteller at dette sannsynligvis kommer av at han i en periode var uten fast bosted. Han har imidlertid nå fått hjelp til å innhente dokumentasjon som bekrefter at han har bodd og arbeidet lovlig i Norge i hele denne perioden, og dermed har varig oppholdsrett. Han forteller likevel at han ikke ønsker å kontakte Nav igjen:

Meg: Har du levert disse papirene til Nav?

Filip: Nei, altså, jeg orker ikke. Jeg vil heller finne jobb på egen hånd enn å be Nav om hjelp flere ganger. Første gang jeg var der, trodde jeg at jeg skulle gråte, fordi jeg har virkelig jobbet jævlig hardt de siste tolv årene.

Videre forteller Filip mer om møtet med Nav og hvorfor han opplevde dette som vanskelig:

Filip: Kort fortalt ba jeg Nav om noe hjelp for å betale husleie og så videre. Men beskjeden jeg fikk tilbake, var: «Hvis du ikke finner deg jobb her, så dra til Polen og kom tilbake når du finner en jobb igjen.» Jeg hadde jobbet her i tolv år og betalt skatt, og det var første gang jeg ba om hjelp!

Filip beskriver møtet som ydmykende. Han opplevde å bli ansett som en uverdigg mottaker av ytelse og så dette i sammenheng med at han, som polsk, ikke ble betraktet som en fullverdig borger. Også andre som ble intervjuet, deler hans opplevelse av å bli ydmyket. For noen handler det om at de føler seg ekskludert på grunn av sin polske opprinnelse. Andre beskriver det mer som en generelt nedverdiggende situasjon, der de opplever at de blir avvist uten å forstå bakgrunnen.

Disse fortellingene viser at opplevelsene av ydmykelse blant annet har sammenheng med manglende kunnskap om rettigheter og vilkår, noe som kan føre til misforståelser og urealistiske forventninger. Dette blir tydelig for eksempel når enkelte av dem argumenterer for at de fortjener økonomisk hjelp, ved å beskrive seg selv som hardtarbeidende og fortelle at de også ellers har opptrådd som gode borgere, i stedet for å begrunne dette med at de oppfyller vilkårene for visse velferdsytelser. Deres beskrivelser viser også hvordan de selv møter Nav på bakgrunn av sine behov, og ønsker å bli møtt som «hele mennesker». Det at de raskt blir kategorisert i henhold til institusjonelle kategorier og forståelser, og at forhold som de selv mener er viktige i deres situasjon, avvises som irrelevante, fører til en opplevelse av ydmykelse og avmakt.

Opplevelsene av ydmykelse kan også ha sammenheng med at de er sårbare i møte med Nav, blant annet fordi de opplever at det er skamfullt å være arbeidsledige og ha behov for økonomisk hjelp. Dette forsterkes av ydmykende opplevelser i arbeidslivet tidligere, som kan ha gjort dem særlig sårbare for nye ydmykninger. Slik Filip forteller, kan den følelsemessige belastningen det medfører å risikere å bli ydmyket når de ber om hjelp, bidra til at de i stedet ser etter andre muligheter. Funnet stemmer dermed overens med andre studier som tyder på at fattigdom og arbeidsledighet ofte fører med seg skamfølelse (Gubrium & Lødemel, 2015; Wadel, 1973), og at dette kan bidra til ytterligere marginalisering, ved at de som erfarer fattigdom og arbeidsledighet, unngår situasjoner der de risikerer andres kritiske blikk (Amelina, 2020; Chase & Bantebya-Kyomuhendo, 2014).

I tillegg til å fortelle om egne erfaringer var det en tendens til at forskningsdeltakerne la vekt på historier de hadde blitt fortalt av andre polske migranter. Disse handlet i stor grad om migranter som hadde blitt avvist eller fått avslag på søknad om ytelse, selv om de skal ha gjort seg fortjent til dette, og andre som hadde fått ytelse uten å fortjene det. Ofte ble disse fortellingene tatt opp i forbindelse med at de fortalte om egne opplevelser av ydmykelse, eller for å begrunne at de unnlot å kontakte Nav. Dermed kunne de ta oppmerksomheten vekk fra sin egen situasjon og eventuelle manglende byråkratiske kompetanse. De negative fortellingene om Nav tolker jeg derfor som et uttrykk for at de strever etter å beholde verdigheten i en situasjon de opplever som skamfull.

Slike fortellinger kan imidlertid også representere en terskelutfordring fordi de skaper og forsterker negative forventninger til Nav. Gjennom beskrivelser av egne og andres erfaringer uttrykker de polske migrantene lav tillit til at Nav skulle møte dem og vurdere søknader om ytelse på en rettferdig måte. I stedet legger de vekt på at systemet virket vilkårlig.

Avsluttende betraktninger

I denne artikkelen har jeg utforsket erfaringene et utvalg arbeidsledige polske migranter har hatt i møte med Nav, og hva som har hindret dem i å få tilgang til offentlige velferdsytelser. Artikkelen viser at de møter ulike utfordringer, som fører til at terskelen til Nav blir vanskelig å passere. Som en konsekvens av disse utfordringene har ikke forskningsdeltakerne i denne studien klart å realisere sine rettigheter til velferdsytelser. Dette fører til at de blir sårbare for utnyttelse på arbeidsmarkedet fordi det kan være deres eneste mulighet til å forsørge seg i Norge. Artikkelen støtter dermed tilgjengelighetsteoriens antakelse om at de som har størst behov for velferdsytelser, ofte har de største utfordringene med å få tilgang til disse (Bleiklie et al., 1997).

Denne studien viser at det å omgjøre en situasjon til en «sak» i velferdsforvaltningen kan være et krevende arbeid, der premissene bestemmes av forvaltningen og er vanskelig å få oversikt over (Järvinen & Mik-Meyer, 2003). Når publikumskontakten legges til sentraliserte enheter og overføres til digitale plattformer, innebærer det økte krav om byråkratisk kompetanse. Som også andre studier har pekt på (Bønnhoff, 2019; Scheibelhofer et al., 2020), kan iveren etter å effektivisere, og samtidig «ansvarliggjøre» borgere, bidra til å ekskludere deler av befolkningen fra velferdsgoder som de kunne fått tilgang til. Denne studien tyder dermed på at det er et stort behov for bedre tilrettelegging av samhandlingen mellom Nav og grupper i samfunnet med lav byråkratisk kompetanse for å sikre at de som har behov og rett på velferdsgoder, får tilgang til dette.

De ulike terskelutfordringene som kommer frem i denne artikkelen, kan ramme ulike grupper i samfunnet, på ulik måte og i ulik grad. Det som er spesielt med EØS-migranternes situasjon i Norge, er at de risikerer å stå uten rett til noen offentlige velferdsytelser, uavhengig av deres økonomiske situasjon. Dette kommer av at de i mange tilfeller ikke har rett på sosialhjelp, som for andre bosatte i Norge representerer velferdsstatens siste sikkerhetsnett. De blir dermed sårbare for utnyttelse på arbeidsmarkedet fordi de kan bli nødt til å takke ja til arbeid som de ellers ikke ville tatt. I denne studien fremstår uregistrert arbeid først og fremst som en strategi i situasjoner der handlingsrommet oppleves som svært begrenset. Samtidig har migrantene i liten grad vært klar over hvor fatale konsekvensene av dette kan være dersom de for eksempel får helseutfordringer eller senere blir langtidsledige.

Konsekvensene av de terskelutfordringene som jeg har pekt på i denne artikkelen, nemlig at mange migranter ekskluderes fra offentlige velferdsytelser, har i liten grad fått oppmerksomhet i Norge. I den grad migranternes tilgang til norske velferdsgoder har blitt satt på den politiske agendaen, har den offentlige debatten først og fremst vært preget av et ønske om å stramme inn slike muligheter. Dette begrunnes blant annet med behovet for å hindre trygdemisbruk og «velferdsturisme». I likhet med andre studier tyder også denne artikkelen på at det i mange tilfeller i stedet er snakk om et underforbruk av offentlige velferdsytelser, og at dette i særlig grad gjelder EØS-migranter (Schweyher et al., 2019; Stachowski & Rye, 2017). Artikkelen viser dermed utfordringer ved det norske velferdssystemet, som setter velferdsstatens prinsipper om universalisme og inkludering under press. Det er imidlertid behov for mer forskning som kan avdekke eventuelle underforbruk av velferdsytelser og tapte velferdsmuligheter blant ulike grupper i samfunnet, og hvilke mekanismer som ligger til grunn for dette.

Litteratur

- Amelina, A. (2020). Theorizing European social citizenship. I A. Amelina, E. Carmel, A. Runfors & E. Scheibelhofer (Red.), *Boundaries of European social citizenship : EU citizens' transnational social security in regulations, discourses and experiences* (Routledge advances in sociology). Routledge.
- Andersen, R. K. & Ødegård, A. M. (2017). *Norske bedrifters bruk av og erfaringer med østeuropeisk arbeidskraft* (Fafo-notat 2017:10). Fafo. <https://www.fafo.no/zoo-publikasjoner/fafo-notater/item/norske-bedrifters-bruk-av-osteuropeisk-arbeidskraft-2>
- Andvig, E. & Karlsson, B. (2021). Samordnede velferdstjenester til personer etter soning – glippsoner og broer. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 24(3), 1-14. <https://doi.org/10.18261/issn.2464-3076-2021-03-01>
- Arbeids- og velferdsdirektoratet. (2018). *Veileder for NAV-kontoret ved vurdering av lovlig opphold for EØS-borgere*.
- Arbeids- og velferdsetaten. (2012). *Rundskriv til Lov om sosiale tjenester i NAV* (R35-00) [Rundskriv]. <https://lovdata.no/nav/rundskriv/r35-00>
- Arbeids- og velferdsforvaltningsloven. (2006). *Lov om arbeids- og velferdsforvaltningen* (LOV-2006-06-16-20). Arbeids- og sosialdepartementet. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2006-06-16-20?q=Lov%20om%20arbeids-%20og%20velferdsforvaltningen>
- Bleiklie, I., Jacobsen, K. D. & Thorsvik, J. (1997). *Forvaltningen og den enkelte*. Universitetet i Bergen.
- Bønnhoff, H. E. D. (2019). Verden går veldig fort: Mødre med migrasjonserfaring møter norsk digitaliseringspolitikk. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 22(4), 325-337. <https://doi.org/10.18261/issn.2464-3076-2019-04-05>
- Caritas Norge. (2018). *Årsrapport*. <https://secure.viewer.zmags.com/publication/c071b66e#/c071b66e/1>
- Chase, E. & Bantebya-Kyomuhendo, G. (2014). Introduction. I E. Chase & G. Bantebya-Kyomuhendo (Red.), *Poverty & shame: Global experiences* (s. 1-18). Oxford University Press.
- Fangen, K. (2006). Humiliation Experienced by Somali Refugees in Norway. *Journal of Refugee Studies*, 19(1), 69-93. <https://doi.org/10.1093/jrs/fej00>
- Friberg, J. H. (2016). *Arbeidsmigrasjon : hva vet vi om konsekvensene for norsk arbeidsliv, samfunn og økonomi?* (Bd. 2016:02). Fafo.
- Friberg, J. H., Arnholtz, J., Eldring, L., Hansen, N. W. & Thorarins, F. (2014). Nordic labour market institutions and new migrant workers: Polish migrants in Oslo, Copenhagen and Reykjavik. *European Journal of Industrial Relations*, 20(1), 37-53. <https://doi.org/10.1177/0959680113516847>
- Friberg, J. H. & Elgvin, O. (2016). Når velferdsstaten bryter tilliten ned: Somaliske innvandrere i møte med NAV. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 56(3), 257-284. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2016-03-02>
- Gubrium, E. & Lødemel, I. (2015). (Relative) Poverty in a Rich, Egalitarian Welfare State. I E. Chase & G. Bantebya Kyomuhendo (Red.), *Poverty and shame : global experiences* (s. 189-201). Oxford University Press.
- Hoven, F. H. (1982). *Byråkratierfaringer og klientatferd : rapport fra et forprosjekt*. Universitetet i Bergen.
- IMDi. (2020). *Innvandring og demografi*. Integrerings- og mangfoldsdirektoratet. <https://www.imdi.no/om-integrering-i-norge/innvandrere-og-integrering/innvandring-og-demografi/>
- IMDi. (2021). *Målgruppe for opplæring i norsk og samfunnskunnskap*. <https://www.imdi.no/kvalifisering/regelverk/norsk-og-samfunnskunnskap/malgruppe-for-opplaring-i-norsk-og-samfunnskunnskap/>
- Jessen, J. T. (2010). Forvaltningen og brukerne. I A.-H. Bay, A. Hatland, T. Hellevik & C. Koren (Red.), *De Norske trygdene : framvekst, forvaltning og fordeling* (2. utg. utg., Bd. 2, s. 145-159). Gyldendal akademisk.

- Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (2003). Indledning: At skabe en klient. I M. Järvinen & N. Mik-Meyer (Red.), *At skabe en klient : institutionelle identiteter i socialt arbejde* (s. 9-29). Hans Reitzels Forlag.
- Kirkens Bymisjon. (2016). *Utsatte migranter og prekære arbeids- og levekår i Oslo*. S. K. Bymisjon. <https://www.eurodiaconia.org/wordpress/wp-content/uploads/2016/11/Kirkens-Bymisjon-Oslo-PrekariatsRapp-2016.pdf>
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2015). *Det kvalitative forskningsintervju* (T. M. Anderssen & J. Rygge, Overs.; 3. utg. utg.). Gyldendal akademisk.
- Lundberg, K. G. & Syltevik, L. J. (2013). Kompleks organisasjon, bakkebyråkrati og ustabile relasjoner ; brukererfaringer med Nav i reformperioden. *Fontene forskning : et tidsskrift fra Fellesorganisasjonen (FO)*, (2), 19-30.
- Lundberg, K. G. & Syltevik, L. J. (2017). Nav og ny kanalstrategi – utfordringer ved digitaliseringa. *Tilsynsmelding 2017*, 26-28.
- Magnussen, M.-L. (2020a). Jeg er klar til å bidra. *Tidsskrift for velferdsforskning*, (1), 63-75. <https://doi.org/10.18261/issn.2464-3076-2020-01-05>
- Magnussen, M.-L. (2020b). Men's Family Breadwinning in Today's Norway: A Blind Spot in the Strive for Gender Equality. *NORA : Nordic journal of women's studies*, 1-12. <https://doi.org/10.1080/08038740.2020.1790658>
- Meld. St. 33 (2015–2016). (2016). *NAV i en ny tid – for arbeid og aktivitet*. Arbeids- og sosialdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-33-20152016/id2501017/>
- Nav. (2021a, 08.04.2021). *Sykepenger til arbeidstakere*. Nav. <https://www.nav.no/no/person/arbeid/sykmeldt-arbeidsavklaringspenger-og-yrkesskade/sykepenger/sykepenger-til-arbeidstakere>
- Nav. (2021b, 04.06.2021). *Søk om penger – arbeidsledig*. <https://www.nav.no/arbeid/arbeidsledig>
- NOU 2011: 7. *Velferd og migrasjon – den norske modellens fremtid*. Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet.
- Scheibelhofer, E., Holzinger, C. & Regös, N. (2020). Navigating the labyrinths of transnational social security. I A. Amelina, E. Carmel, A. Runfors & E. Scheibelhofer (Red.), *Boundaries of European social citizenship : EU citizens' transnational social security in regulations, discourses and experiences* (s. 91-112) (Routledge advances in sociology). Routledge.
- Schweyher, M., Odden, G. & Burrell, K. (2019). Abuse or underuse? Polish migrants' narratives of (not) claiming social benefits in the UK in times of Brexit. *Central and Eastern European Migration Review*, 9(1), 1-22. <https://doi.org/10.17467/ceemr.2019.10>
- Stachowski, J. & Rye, J. F. (2017). Transnasjonale helsepraksiser. Bruk av helsetjenester blant polske arbeidsinnvandrere i Norge. *Nordisk tidsskrift for helseforskning*, 13(1). <https://doi.org/10.7557/14.4074>
- Stiftelsen Robin Hood Huset. (2019). *Årsrapporter og regnskap*.
- Synnes, K. M. (2021). Guarding the borders of the Norwegian welfare state. How NAV employees decide on social assistance for unemployed Polish migrants. *Nordic social work research*, 11(2), 169-182. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2020.1861070>
- Valenta, M. (2009). De perfekte gjestearbeidere? : arbeidsinnvandrere i økonomiske nedgangstider. *Søkelys på arbeidslivet*, Årg. 26, nr 3 (2009), S.353-365.
- Wadel, C. (1973). *Now, whose fault is that? : the struggle for self-esteem in the face of chronic unemployment*. Memorial University of Newfoundland.
- Ødegård, A. M. & Andersen, R. K. (2021). *Arbeids- og levevilkår for bosatte arbeidsinnvandrere fra Polen og Litauen* (Fafo-rapport 2021:14). Fafo. <https://www.fafo.no/zoo-publikasjoner/fafo-rapporter/item/arbeids-og-levekar-for-bosatte-arbeidsinnvandrere-fra-polen-og-litauen>